

PARA ve PARA SİSTEMLERİ

As. Mustafa KAMALAK *)

GİRİŞ

Modern ekonomileri ilkel ekonomilerden ayıran başlıca iki husus var: İşbölümü ve mübadele.

İlkel toplumlarda fertler, ihtiyaç duydukları mal ve hizmetleri bizzat kendileri üretebilirdi. Çünkü bu toplumlarda hem ihtiyaç duyulan malların sayısı azdı, hem de sözkonusu malların üretimi gayet kolaydı. Halbuki modern toplumlarda, üretim mekanizması son derece karmaşıktır. Bir fert veya ailenin —hatta milletin— ihtiyaç duyduğu tüm malları üretmesi imkânsızdır. Çünkü fert artık basit metotlarla üretilen birkaç mala değil, fakat sayıları 100'leri aşan ve son derece teknik bilgilerle üretilen mallara ihtiyaç duymaktadır. İşte bunun içindir ki modern ekonomilerde üretim işbölümüne, ihtiyaçların karşılanması da mübadeleye dayanmaktadır.

İktisadî hayatın henüz gelişmediği yerlerde mübadele trampa, yani mallarla malların değiştirilmesi şeklinde olur. Trampa, kolay ve kestirme bir usul gibi gözünekebilir. Aslında güç bir yoldur. Meselâ trampa yoluyla bir mübadelenin yapılabilmesi için birbirinin malına ihtiyaç duyan kimselerin karşılaşmaları ve mübadele nisbeti (değişim oranı) üzerinde anlaşmaları lâzım. Bunun da kolay olmayacağı açıktır. Çünkü evvelâ tarafların karşılaşması kolay olmaz. Örneğin koyunlarını ev ile değiştirmek isteyen bir kimse ile evini koyunlarla değiştirmek isteyen bir kimsenin aynı zamanda ve aynı yerde buluşmaları lâzım. Sonra tarafların bir değişim oranı üzerinde anlaşmaları gerekir. Bu ise çok büyük güçlükler doğurur. Öyle ya, koyun ve ev hangi oran üzerinden mübadele edilecektir?

(*) İşletme Fakültesi Üretim Yönetim Bölümü Asistanı.

Öte yandan mübadele konusu malların sayısı arttıkça, değişim oranı daha da karmaşık bir hal alır. Meselâ mübadele için sunulan (A, B, C, D, E, gibi) 5 tane mal olsa ortaya 10 tane değişim oranı çıkar. Mübadele edilecek malların sayısı 100 olsa, değişim oranının sayısı 4950'ye yükselir. Bilindiği gibi bu durum $\frac{n(n-1)}{2}$ formülü

ile hesaplanır. Formüldeki (n) mal sayısını göstermektedir. Demek ki mübadelenin, yani ticarî hayatın, dolayısıyla iktisadî faaliyetin genişlemesi için bu değişim oranlarının herkes tarafından bilinmesi gerekir. Bunun ise ne kadar zor olacağı açıktır.

İşte insanoğlu, trampa sisteminde karşılaşılan güçlükleri aşmak için parayı icat etmişlerdir. Paranın iktisadî hayata nasıl ve ne zaman girdiğini hiç kimse kesin olarak bilmemektedir. Fakat «eldeki tarihsel belgeler, yeryüzündeki ilk basılan paranın Hindistan'da bulunduğunu göstermektedir. 1924 yılında, Aşağı Indus kıyılarında yapılan kazılarda Mohenjodara tapınağında raslanan ilk basılı paralar M. Ö. 2900 yıllarına ait bulunmaktadır» (2).

İleri toplumlarda mübadele, para ile yapılır. Böylece, trampa sistemine göre mal-mal şeklinde yapılan mübadele, mal-para-mal şeklini almakta, hatta mal-para ve para-mal şekline girmekte, dolayısıyla satış ve alış işlemleri birbirinden ayrılmaktadır. Bu iki işlem: satım ve alım arasındaki ilişki ise «fiyat» sayesinde kurulmaktadır. Bilindiği gibi «fiyat, bir mal veya hizmetin başka bir mal veya hizmetle değişim oranıdır» (3). Başka bir ifadeyle «fiyat, bir malın para birimiyle ölçülen mübadele değeridir» (4). Her şeyin bir fiyatı olduğuna göre, bütün mal ve hizmetler arasında, para yoluyla bir ilişkiler ağı kurmak mümkündür. Fakat para nedir? İşte bu araştırmanın esas amacı, paranın ne olduğunu ortaya koyarak fonksiyonlarını tesbit etmektir. Araştırma iki bölümden oluşmakta: I. Bölümde, para ve fonksiyonları, II. Bölümde de para sistemleri genel olarak incelenmektedir.

- (1) Raymond Barre, «Economic Politique», C. 2, b. 5, s. 337. P. U. F. Paris — 1965.
- (2) Halil Çivi, «Para ve Banka (ders notları)», b. 2, s. 6, İşletme Fakültesi yayını, Erzurum, 1979.
- (3) Besim Üstünel, «Econominin Temelleri», b. 2, s. 130, Bilgi Basımevi, Ankara — 1972.
- (4) Ferudun Ergin (ve d.), «Ak İktisat Ansiklopedisi», c. 1, s. 313, Ak Yayınları, İstanbul — 1973.

I. — BÖLÜM

A) PARA :

a) Tanım: Bir toplumda herkesin kayıtsız şartsız değer ölçücü ve mübadele aracı olarak kabul ettiği şeye para denir (5). Para, insanlar arasında işbölümü ve uzmanlaşmanın gerekli kıldığı bir değişim aracı, iktisadî bünyenin kan damarı, iktisat dünyasının ortak dilidir.

b) Paranın evrimi: Giriş kısmında da belirttiğimiz gibi, ilkel ekonomilerde mübadele trampa şeklinde yapılıyordu. alış-verişlerde para kullanılmıyordu. Trampanın güçlüklerini gören insanoğlu, günün birinde parayı icat etmiştir. Fakat paranın ne zaman icat edildiğini, iktisadî devreye ne zaman girdiğini kimse bilmemektedir. Bilinen bir şey varsa, o da paranın iktisadî hayata birdenbire girmediğidir. Demek oluyor ki para yüzyıllar boyunca gelişerek iktisadî hayatın bir parçası olmuş, onunla kaynaşıp bütünleşmiştir.

Tarihi gelişim içinde pek çeşitli maddeler para olarak kullanılmış. Meselâ deniz hayvanları kabuğu, kürk, inci, ev eşyaları, demir, bakır, altın, gümüş v.s. Şu halde ilk paralar, aynı zamanda kullanım veya tüketime elverişli madde yahut madenlerdi. Bu madde yahut madenler, ağırlık ve ayar bakımından, standart ölçülere sahip değillerdi. Dolayısıyla bazı insanların, bilhassa da piyasa hakkında yeterli bilgiye sahip olmayan kimselerin aldatılmaları mümkündü. Bu sakıncaları önlemek için toplumlar, herhangi bir maddeyi «hesap parası» (monnaie de compte) olarak kabul ettiler. Ortak değer ölçüşü olarak seçilen ve diğer maddelerin değeri kendisine göre hesaplanan mala hesap parası denir. Meselâ Homer çağında, eşyanın ve insanların fiatı çift hayvanları ile ölçülmüştü. Çin'de bıçak, Roma'da ise öküz kıymet hesabına esas olarak alınmış: mübadele edilen maddelerin fiatları, bu ortak değer ölçülerine göre hesaplanmıştı.

Hesap parasının ortak değer ölçüşü olarak kullanılması, trampa ekonomisinden paralı ekonomiye geçişde önemli bir adım olmuş, hesap parası olarak, zamanla, kıymetli madenlerin seçilmesi

(5) Sadun Aren, «100 Soruda Ekonomi Elkitabı», b. 4, s. 101, Gerçek Yayınevi, İstanbul — 1973.

ise gelişmeleri daha da hızlandırmıştır. Çünkü bunların diğer maddeler karşısında bir takım üstünlükleri var: yükte hafif pahada ağırdırlar, dış faktörlerden pek etkilenmezler: kıymet istikrarı gösterirler, değerlerinden birşey kaybetmeden çok küçük parçalara bölünebilirler.

Kıymetli madenler, ilk önceleri, halkalar, maden çubuklar halinde kullanılmıştır. Bu aşama, tartılan para devridir. Daha ileri bir safhada basım yoluyla madenin ağırlık ve ayarı kontrol altına alındı. Bu aşama da, sayılan para devridir.

Fakat gelişmenin daha sonraki aşamalarında para, kıymetli maddelerden kopmuş: Aslında hiçbir değeri olmayan fakat bir temsil kabiliyeti bulunan senetler para olarak kabul edilmiştir. Bu devre, banknot debresidir. Bu devrede altın ve gümüş gibi kıymetli madenler belli yerlerde saklanarak, bunları temsil eden senetler yani banknotlar para olarak kullanılmaya başlandı. Tesbitlere göre ilk banknot (banka parası) İsveç Bankası'nın kurucusu Palmstruch tarafından, 1656 yılında çıkarıldı (6). Daha sonraları maden cinsinden bir karşılığı bulunmayan kâğıt paralar da çıkarıldı. Bugün ise sözkonusu kâğıt paralarla beraber bankalarda vadesiz mevduat (diğer adıyla: kaydî para) da kullanılmaktadır.

Şu halde para alanındaki gelişmeler maddî paradan gayrimaddî paraya doğru olmuştur. Başka bir deyişle, dünkü paralar «iktisadî» iken bugünkü paralar «itibarî» dir. Kim bilir, belki yarin itibarî para da, yerini daha kullanışlı olan başka bir para şekline bırakacaktır.

c) Paranın fonksiyonları :

- 1) Değer ölçüsü olmak,
- 2) Değişim aracı olmak
- 3) Değer saklama aracı olmak

üzere (3) tanedir.

- 1) Para bir değer ölçüsüdür.

Para, üretim ve mübadele konusu olan her çeşit mal ve hizmetin hesaplanmasında ortak bir ölçüdür. Mübadele edilen mal ve

(6) Jean Marchal ve Jacques Lecaillon, «Les Flux Monétaires», s. 15, Cujas, Fransa, 1967.

hizmetlerin birimi karşılığında ödenen para miktarına fiat denir. «Elmanın kilosu 40 lira,» «Kumaşın metresi 500 lira» dediğimiz zaman, elma ve kumaşın fiatlarını belirtmiş oluruz. Fiat, mübadele edilen malların birbirleriyle mukayesesini kolaylaştırır, çeşitli ölçülerle ölçülen mal ve hizmetler için ortak bir ölçüdür.

Fakat hemen belirtelim ki para mutlak bir ölçü değildir. Diğer ölçü birimleri —meselâ metre ve kilo— zaman ve mekâna göre değişmediği halde bir kıymet ölçüsü olan paranın değeri zaman ve mekâna göre değişir. Paranın bir iç değeri, bir de dış değeri vardır. Paranın iç değerindeki değişimler genel fiyat seviyesindeki değişimler ile, dış değerindeki değişimler ise döviz kurlarındaki değişimlerle ölçülür.

2) Para bir değişim (mübadele) aracıdır.

Para denildiği zaman, herkes tarafından ödemelerde kabul edilen genel bir değişim vasıtası anlaşılır. Böylece para, tahvil ve bono gibi para benzeri şeylerden ayrılır. Para, para olma özelliğini gelecekte ödeme aracı olarak kullanılabilmesine olan inancı alır. Yani para bir güvence, bir inanca tabir caizse zımnî bir toplumsal anlaşmaya dayanır. Bu yüzdendir ki para sonsuz likittir. Tahvil yahut bono gibi faize tabi değildir. Herkes tarafından kabul edilen ve genel bir değişim aracı olan para, mübadeleyi satış ve alış olmak üzere ikiye ayırır. Böylece arz ve talep birbirinden bağımsız hale gelir. Arz ve talebin birbirinden ayrılması, trampanın güçlüklerini ortadan kaldırarak, ticarî faaliyetleri kolaylaştırır.

3) Para, değer saklama aracıdır.

Aslında değer saklama (kıymet biriktirme) işini bütün mallar yapabilir. Fakat değerlerin mal ile saklanması zor ve masrafları bir iştir. Gerçekten malların bozulma, yahut aşınma ihtimalleri yanında anbar ve muhafaza masrafları vardır. Üstelik malları derhal paraya dönüştürmek mümkün olmayabilir. Halbuki değerlerin nakit olarak saklanması yani tasarrufların para olarak biriktirilmesi bu sakıncaları önler. Çünkü tasarrufun para olarak saklanması, bununla istenildiği anda istenilen mal ve hizmetin satın alınmasını mümkün kılar. Bu yüzdendir ki «para, hâl ile istikbal arasında bir köprü» (Rist), «geçmiş ile gelecek arasında bir bağdır» (Keynes) (7).

(7) Barre, op. cit. s. 320.

Ancak, paranın değer saklama aracı olması, değer ölçüsü ve değişim fonksiyonlarını yapabilmesine bağlıdır. Meselâ enflasyon halinde tasarrufları para olarak saklama eğilimi azalırken, deflasyon döneminde aksi durum meydana gelir; yani tasarruf eğilimi artar.

B) PARA ÇEŞİTLERİ (x)

«Bugünkü bir para sistemi 3 çeşit parayı kapsamaktadır» (8). Bunlar da :

- Ufak (maden) para,
- Kâğıt para, ve,
- Kaydı para'dır.

I. — Ufak paralar :

Bu para çeşidi, dolaşımda bulunan paraların % 1-3'ü gibi önemsiz bir kısmını teşkil eder. Bunların nominal değerleri, yapıldıkları madenin ticarî değerinden daha yüksektir. Lisanımızda bunlara «bozuk para» da denir. «Bozuk para» denmesinin bir sebebi vaktiyle altın paranın kullanıldığı devirlerde, maden değeri parasal değerinin altında olan —yani bir anlamda ayarı bozuk olan— yegâne paranın ufaklık para olmasıdır (9). Herşeye rağmen ufaklık maden paraların kanunî tedavül mecburiyeti vardır. Yalnız bunların kabul haddi sınırlıdır. Ülkemizde madenî ufaklık paraların tedavül mecburiyetleri üzerinde yazılı değerlerin 50 katı ile sınırlıdır (10). Meselâ 25 kuruşluklarla en çok 12,5 liralık bir ödeme yapılabilir. Bundan daha fazlasını karşı taraf reddedebilir.

Ufaklık paralara kabul haddi konmasının iki ana nedeni var (11) :

İlk olarak, altın ve gümüş sertifikaları, banknotların kullanıldığı temsili para sistemlerinde bu makbuzların karşılıkları olduğu

(x) Geniş bilgi için şu kaynaklara bakınız :

a) Feridun Ergin, «Para Politikası», İst. Üniv. Yayını, İstanbul — 1975

b) Çivi, op. cit. s. 20.

(8) Barre, op. cit. s. 344.

(9) Besim Üstünel, «Makro Ekonomi», 2. b, s. 27, Doğan Yayınevi, Ankara, 1975.

(10) Aren op. cit. s. 104.

(11) Çivi, op. cit. s. 20.

halde ufaklık paralar karşılıksızdı. Temsili paralara olan güveni korumak için devlet, ufaklık paralara bir kabul haddi koymuştu.

İkinci sebep uygulamayla ilgilidir. Çünkü büyük çaplı ödemelerde, kasıtlı olarak, madenî bozukluk paraların kullanılması bir takım sıkıntılar yaratır. Meselâ hareketine çok az zaman kalmış bir uçağın bilet gişesinde, kuyruğun önünde bulunan bir kişinin 3.000 liralık bir bileti 25 kuruşlarla ödemeye kalkması konunun nasıl kötüye kullanılabileceğini göstermektedir.

Ufak para basımında başlıca iki metod kullanılır (12).

a) Miktar ya, 1.00 milyon, 150 milyon gibi, kanunla tesbit edilir.

b) Veya, 5 yahut 10 lira gibi, fert başına çıkarılacak miktar belirlenir. Bu usul daha esnek olmasına rağmen, bizde birinci metod uygulanmaktadır.

II. — Kâğıt para :

Ufak paralarda olduğu gibi bu da, para olma vasfını kanundan alır, tedavülü mecburî ve sınırsızdır. Yani kâğıt parayı, ödemelerde para saymayıp reddetmek suçtur. Kâğıt paraların, dolaşımında bulunan toplam para içindeki miktarı ülkeden ülkeye değişir. Gerçekten kaydı paraya alışmış ülkelerde bunlar, hacim bakımından ikinci plâna düşmüşlerdir. Fakat herşeye rağmen kâğıt para bugünkü para sisteminin esasını, kaydı paranın da temelini teşkil eder.

III. — Kaydı para :

Ödeme işlemlerinde kullanılan banka mevduatına kaydı para denir (13). Bilindiği gibi mevduat, bankalara, istenildiği zaman veya belli bir vadenin sonunda çekilmek üzere yatırılan paralardır (14). Kaydı paranın mevduata dayanan yukarıdaki tanımı, yanlış olmamakla beraber, iki bakımdan eksiktir :

1) Mevduatın, dolayısıyla kaydı paranın doğması için banka-ya mutlaka para yatırılması gerekmez, para yatırılmadan da mevduat, dolayısıyla kaydı para doğabilir. Meselâ bir şahıs eline geçen bir senedi, bir çeki veya borsada satılması için bir tahvili bankaya

(12) Aziz Köklü, «İktisat Ders Notları : Para ve Kredi», s. 127 Ankara, 1973;

(13) İbid, s. 128.

(14) Ak İktisat Ansiklopedisi c. s. 652

verirse, mevduat vücut bulur. Bütün bu hallerde bankaya para ödenmemiş, sadece bir alacak hakkı devredilmiştir. Bu devir neticesinde banka, müşterisine karşı senet, çek veya tahvil tutarı kadar borçlanmış, müşterisinin mevduatı da bu miktar kadar artmıştır.

2) Mevduat başka bir yoldan da vücut bulabilir. Bu da kredi yoludur. Meselâ banka, bir müşterisine 100 bin liralık açık kredi verip ona bu sınır dahilinde ödemelerini çekle yapma hakkını tanısa, sözkonusu müşteri para yatırmadığı halde, bankada 100 bin liralık mevduat doğmuş olur.

Kaydı paranın ufaklık yahut kâğıt para gibi maddî bir görünümü yoktur, sadece banka defterleri üzerinde kayıtlar halinde gözükür. Kaydı para, dünyada ilk defa, 1844 yılında, İngiltere'de uygulanmaya başlanmıştır (15). Bugün ise, bilhassa gelişmiş ülkelerde ödemelerin önemli bir bölümü kaydı parayla yapılmaktadır. Meselâ ödemelerin A.B.D. ve Kanada'da % 90'ı, Fransa ve Almanya'da % 57'i çekle yapılmaktadır (16).

Kaydı paraya, banka parası, mevduat parası ve kredi parası da denir (17). Bu tür paralara kaydı para (monnaie «scripturale») denilmesini, ilk defa 20. y. yılın başında, Belçikalı iktisatçı Maurice Ansiaux önermiştir. Scriptura, Lâtince'de yazı veya kâğıt demektir (18).

Acaba bankalar neye göre kaydı para yaratırlar? Başka bir deyişle, kaydı paranın mekanizması nedir?

Bir bankaya A tarafından 1000 lira yatırılmış olsun. Banka, bu paranın bir kısmını meselâ % 20'sini muhtemel talepleri karşılamak için ayırdıktan sonra geri kalan kısmını müşterilerine kredi olarak verir. Mevduat için yasal karşılık oranı % 20 olduğu ve sözkonusu 1000 lira banka sisteminin dışına çıkmadığı zaman, banka işlemleri, dönemler itibariyle şöyle olur: banka 1. dönemde 1000 liranın 200 lirasını karşılık olarak ayırdıktan sonra geri kalan 800 lirayı kredi olarak verir. 800 lira banka sisteminin dışına çıkmadığı, yani nakden çekilmediği için banka 2. dönemde 800 liranın % 20'si olan 160 lirayı karşılık payı ayırır, 640 lirayı da başka bir müşterisine kredi

(15) Barre, op. cit. s. 342.

(16) Çivi, op. cit. s. 20.

(17) Köklü, op. cit. s. 128.

(18) Feridun Ergin, «Para Politikası»

olarak verir. 3. dönemde ise 640 liranın % 20'sini, yani 128 lirayı karşılık olarak ayırır, geri kalan 512 lirayı da yine kredi olarak verir. Bu işlem böylece, kredi olarak verilebilecek mevduat miktarı sıfır oluncaya kadar, devam edip gider. Yapılan işlemleri bir tablo halinde gösterelim :

Dönemler	Mevduat	İhtiyatlar	Krediler
1	1000	200	800
2	800	160	640
3	640	128	512
...
n	5000	1000	4000

Görüldüğü gibi 1000 liralık bir mevduat banka sistemi içinde 4000 liralık kredi yaratmış ve kendisi de 5000 liraya yükselmiştir. Daha açık bir deyişle, bankaya yatırılan 1000 lira, 5000 lira miktarında kaydı para yaratmıştır. Bu 5000 rakamı, belli bir oran dahilinde azalarak giden bir geometrik dizinin toplamıdır. Böyle bir geometrik dizinin toplamı şu formülle hesaplanır :

$$S = A \cdot \frac{1}{r}$$

A dizinin ilk rakamı, r ise dizinin azalmasını sağlayan oran, misalimizde % 20 (yani 1/5) dir.

Şu halde bankaya yatırılan bir miktar paranın yatacağı,

$$a) \text{ Toplam mevduat} = M = A \cdot \frac{1}{r}$$

$$b) \text{ Toplam kredi} = K = A \cdot \frac{1-r}{r}$$

formülüyle hesaplanabilir.

Denklemlerdeki (1/r) değerine toplam mevduat çarpanı (kaydı para çoğaltanı), (1-r/r) değerine de toplam kredi çarpanı denir.

Burada şunu da belirtelim ki gerçek hayatta bankaya yatırılan paranın tamamı bankalar sistemi içinde kalmayıp bir kısmı nakden geri çekilir. Bu çekilen miktarın bankaya ilk yatırılan mevduata oranına (k) diyelim. Bu durumda,

$$a) \text{ Toplam mevduat} = M = A \cdot \frac{1}{r+k}$$

$$b) \text{ Toplam kredi} = K = A \cdot \frac{1 - (r+k)}{r+k}$$

formülüyle hesaplanacaktır.

Buraya kadar yaptığımız açıklamalar, kaydı para miktarını etkileyen faktörleri de ortaya koymaktadır. Bu faktörler, yani kaydı para miktarını belirleyen unsurlar :

- Yatırılan ilk mevduatın miktarı (A).
- Yasal karşılık oranı (r), ve
- Mevduatın nakden çekilen kısmı (k).

Bunlardan bankaya yatırılan ilk mevduat miktarının yüksek olması kaydı para miktarını artırıcı yönde, yasal karşılık oranı ile nakden çekilen kısmın yüksek olması ise azaltıcı yönde etki yaparlar.

Şu halde devlet bu üç faktörden birini, meselâ yasal karşılık oranını değiştirmekle kaydı para miktarını, dolayısıyla ekonominin likidite durumunu önemli ölçüde etkiler. Örneğin banka sistemi içinde kalan 1000 liralık bir mevduat, ekonomideki toplam para arzını, yasal karşılık oranı % 20 olduğu zaman 5000 lira artırırken, karşılık oranı % 40'a yükseltildiği zaman 2500 lira, % 10'a indirildiği zaman 10.000 lira artırır. Demek oluyor ki hükümet kaydı para miktarını, dolayısıyla ekonomideki toplam para hacmini azaltmak isterse mevduat karşılık oranını yükseltir, artırmak isterse indirir. (x)

C) PARA ARZI

Belli bir anda dolaşımda bulunan para miktarına para arzı (tedavül hacmi veya para stoku) denir. Modern ekonomilerde para

(x) Kaydı para konusunda daha fazla bilgi için bkz:

Mukerrem Hıç, «Para Teorisi», 3. b. İst. Ün. Yayını, İstanbul — 1973

arzi üç çeşit paradan meydana gelir. Bunlar da, yukarıda bahsettiğimiz, ufaklık madeni para, kâğıt para ve kaydı paradır. Kâğıt paraları Merkez Bankası, ufaklık madeni paraları Hazine basar. Kaydı para ise bankalar tarafından dolaşıma arz olunur.

Para arzının ve para arzındaki değişmelerin bilinmesi, şüphesiz ki, bir ekonomi için çok önemlidir. Ancak para arzının hesaplanması ve para arzındaki değişmelerin tesbiti, sanıldığı kadar kolay bir iş değildir. O halde şu iki sorunun cevaplandırılması lâzım :

a) Para arzına hangi kalemler (unsurlar) alınmalıdır?

b) Bir ekonomide para arzını etkileyen faktörler nelerdir?

a) Bir ekonomideki para arzını hesaplamak için o ekonomiye zerk edilen toplam para miktarından âtil halde tutulan para miktarını çıkarmak lâzım. Âtil para miktarı: bankaların kasa ihtiyatları ile kişilerce gömülen paraları kapsar. Merkez Bankasınca dolaşıma çıkarılan kâğıt para miktarına (B), Hazine'ce çıkarılan ufaklık madeni para miktarına (U), bankalarca arzedilen kaydı para miktarına (K), halkın gömülediği kâğıt ve madeni paralar toplamına (G), bankaların ihtiyat olarak ayırdıkları kâğıt ve madeni paralar toplamına (R) dersek, toplam para arzını (M) şöylece gösterebiliriz :

$$M = (B+U+K) - (R+G)$$

Fakat, hemen kaydedelim ki - bilhassa enflasyon ve deflasyon gibi - parasal olaylara karşı bu semboller üzerinde oynamak şart olsa bile yeterli değildir. Çünkü modern ekonomilerde toplumun likidite ihtiyacını karşılayan, dolayısıyla genel fiyat seviyesini etkileyen, tek şey para değil: toplumun gelişme durumuna göre, kişisel arzuları efektif talep durumuna getiren bir takım araçlar var, yani kendisi para olmadığı halde, aşağı yukarı para vazifesi gören vasıtalar mevcut. Meselâ çeşitli senetler, devlet tahvilleri, Hazine bonoları, hatta taksitli satışlar, işletmeler arasındaki aynı değişimler, v.s.

b) Para arzını etkileyen faktörler :

Bu faktörler çok çeşitlidir. Başlıcalarını sıralayalım :

1) Para arzını artırıcı faktörler :

aa) Merkez Bankasının,

— Altın, döviz ve ticarî senet satın alması,

— Hazine ve bankalara avans vermesi,

— Bankalar ve kamu iktisadî kuruluşları tarafından getirilen kısa ve orta vadeli senetleri reeskont etmesi,

bb) Bankaların, mevduatlar için ayıracakları yasal karşılık oranının düşük tutulması.

cc) Ülkeye yabancı sermayenin girmesi,

dd) Turist akımı,

ee) Devlet bütçesinin açık vermesi.

ff) Merkez Bankası nezdindeki resmî ve diğer mevduatın azalması, v.s.

2) Para arzını azaltıcı faktörler :

Yukarıdaki faktörlerin aksi istikametinde cereyan eden işlemler para arzını daraltır. Meselâ,

aa) Bankaların, mevduat için ayıracakları yasal karşılığın yükseltilmesi,

bb) Merkez Bankası'nın altın, döviz, ticarî senet ve tahvil satması,

cc) **Merkez** Bankası tarafından açılan avansların, verilen kredilerin geri ödenmesi.

dd) Merkez Bankası nezdindeki resmî ve diğer mevduatın artması.

ee) Devlet bütçesinin fazla vermesi,

ff) Ülkeden sermaye çıkması,

gg) Dış geziler, v.s.

Genel olarak tüm ekonomilerde para arzı, zamanla artmaktadır. Bunun da, normal olarak, başlıca üç sebebi var :

a) Nüfus artışı,

b) İktisadî hayatın günden güne genişlemesi (gelişme ve kalkınma)

c) Öztüketimin azalması yani kırsal ekonomilerin gittikçe küçülmesi, dolayısıyla tüm ekonominin monetizasyonu (parasallaşması).

D) PARA TALEBİ.

Belli bir anda, bir ekonomideki özel ve tüzel kişilerin ellerinde tutmak istedikleri toplam para miktarına para talebi denir.

İnsanlar ellerinde, niçin para tutmak isterler?

İncelemeleri modern para talebi teorisinin temelini oluşturan Keynes, para talebini üç sebebe bağlamaktadır (19) :

- İşlem sebebi
- İhtiyat sebebi, ve
- Spekülasyon sebebi.

a) İşlem sebebiyle para talebi, günlük ihtiyaçlar için para tutmaktır ki, bu da ikiye ayrılır :

- Gelir sebebiyle para talebi
- İş sebebiyle para talebi.

1) Gelir sebebiyle para talebi: Fertlerin gelirleri belirli dönemlere dayandığı, yani kesikli olduğu halde giderleri kesintisiz ve sürekli. Meselâ gelir haftalık, aylık veya (emekli maaşları gibi) üç aylık, yahut (faiz gelirleri gibi) yıllık olabilir. Oysa gider sürekli. Maaşını ay başında alan bir memur, harcamalarını ay içinde yapar. Bunun içindir ki elinde tuttuğu para ay başından ay sonuna doğru gittikçe azalır.

2) İş sebebiyle para talebi: Müteşebbisler, ödemelerini aksatmadan yapabilmek amacıyla, kasalarında bir miktar para bulundururlar: Çünkü giderler ile gelirler arasında bir uyum yoktur. Meselâ üretim sürekli olduğu, yani devâmlı gider yapıldığı halde, satışlar partiler halinde yapılır.

Sözün kısası, gelirlerle giderler arasında bir uyum olmadığından dolayı, özel ve tüzel kişiler günlük ihtiyaçlarını ânında karşılayabilmek için, yanlarında bir miktar para bulundurmaları isterler. Bu amaçla (işlem sebebiyle) tutulan ortalama para miktarı, genel olarak

— mikro açıdan: gelir miktarına ve gelir alma - harcama süresine,

— makro açıdan: millî gelir düzeyi ile genel fiyat seviyesine bağlıdır. Başka bir ifadeyle, makro açıdan bir ekonomide işlem sebebi ile tutulan para miktarı millî gelir düzeyi ile genel fiyat seviyesinin bir fonksiyonudur (20). Bir ekonomide millî gelire (Y), genel fiyat seviyesine (P) dersek, işlem sebebiyle para talebini (Lt) şu şekilde formüle edebiliriz: $L_t = f(Y, P)$.

Gerçekten bir ekonomide millî gelir arttıkça, işlem sebebiyle para talebi de artar; tıpkı geliri yükselen bir fert yahut ailenin günlük ihtiyaçlar için ayıracağı para miktarındaki artış gibi.

Öte yandan genel fiyat seviyesi yükseldikçe, aynı miktarda mal ev hizmet satın almak için daha fazla paraya ihtiyaç duyulur. Bu yüzden işlem sebebiyle para talebi yine artar. Buna karşılık millî gelir düzeyi ve genel fiyat seviyesi alçalırsa işlem sebebiyle para talebi azalır.

Bir ekonomide işlem sebebiyle kullanılan paraya «aktif para», başka sebeplerle: ihtiyat ve spekülasyon amaçlarıyla tutulan paraya da «âtıl para» denir. Aktif para ekonomide, sürekli olarak dolaşım halindedir. Deney ve gözlemlere dayanan genel kanaata göre bir ekonomide faiz oranının yüksek yahut alçak olması işlem sebebiyle para talebini, yani aktif para miktarını pek etkilemez.

b) İhtiyat sebebiyle para talebi: Geleceğin risk ve belirsizliklerine karşı koymak amacıyla para biriktirme arzusuna, ihtiyat sebebiyle para talebi denir. Şayet tüm kişi ve kuruluşlar istikbâlde kendilerini ne gibi olayların beklediğini bilselerdi, ihtiyat sebebiyle para tutulmasına lüzum kalmazdı. Şu halde geleceğin belirsiz olması kişi ve kuruluşları imkânları nisbetinde bir miktar parayı elde tutmaya zorlar. Geleceğin belirsizliğine karşı ihtiyat sebebiyle para talebini etkileyen birçok faktör mevcut. Bunların başlıcaları :

— İktisadî ve siyasî durum: Ülkenin içinde bulunduğu iktisadî ve siyasî durum, ihtiyat sebebiyle para talebini etkiler. Ülkenin iktisadî ve siyasî durumu iyi ise, ferdin telaşa kapılarak, gelecek için önemli ölçüde para biriktirmesine lüzum yoktur. Buna karşılık iktisadî kriz, siyasî bunalım ve asayişsizlik, savaş ihtimali fertleri ihtiyatlı olmaya: para (ve mal) biriktirmeye sevkeder.

— Sosyal güvenlik durumu: Bir ülkede sosyal güvenlik kurumları gelişmiş ise, daha tam bir deyişle: herkesin yârını bir bakıma

(20) Çivi, op. cit. s. 44

güvence altında ise ihtiyat saikiyle para talebine pek ihtiyaç kalmaz. Meselâ tüm vatandaşlara «bedava» hizmet sunan sağlık teşkilâtının bulunduğu bir ülkede, bir kimsenin muhtemel bir hastalık için ilâç parası ayırmasına lüzum yoktur.

— Gelir seviyesi: Bir ferdin gelir seviyesi yükseldikçe, tıpkı işlem sebebiyle para talebi gibi, ihtiyat sebebiyle para talebi de artar. Genel fiyat seviyesinin yükselmesi ise, işlem sebebiyle para talebinin aksine, ihtiyat sebebiyle para talebini azaltır, daha doğrusu ihtiyat sebebiyle para talebinin yönünü değiştirir: Genel fiyat seviyesi yükselirken ihtiyat için para talebi, gıda maddelerine, (altın gibi) kıymetli madenlere, yahut (arsa ve konut gibi) gayrimenkullere yönelir, hatta İmkân bulabilirse (döviz şeklinde) dış âleme kayar.

Fakat herşeye rağmen ihtiyat sebebiyle para talebini, esas itibariyle, sadece parasal gelirin fonksiyonu saymak ve işlem sebebiyle para talebinin bir bölümü kabul etmek mümkün. Demek oluyor ki hem işlem sebebiyle para talebi, hem de ihtiyat sebebiyle para talebi parasal gelirin bir fonksiyonudur. Bu yüzden her ikisinin birlikte incelenmesi ve «işlem sebebiyle para talebi» başlığı altında toplanması mümkündür (21).

c) Spekülasyon sebebiyle para talebi: Bu kavram, para teorisine Keynes'in bir katkısıdır (22). Tam likidite tercihinin karşılığıdır. Kişiler, faiz oranındaki değişmelere göre, sabit gelirli senet alım-satımını yapmak için spekülasyon amacıyla para tutarlar. Bu senetlerin fiyatı, piyasa faiz oranının aksine hareket eder. Yani piyasa faiz oranı yükselirse sabit gelirli bu senetlerin fiyatı düşer, piyasa faiz oranı düşerse sözkonusu senetlerin fiyatı yükselir.

Sabit gelirli bir senedin fiyatı, faizin kapitalizasyonu ile bulunur. Formülü şudur :

$$\text{Senedin değeri (D)} = \frac{\text{Senedin getirdiği yıllık faiz (F)}}{\text{Piyasa faiz oranı (i)}}$$

Meselâ nominal değeri 100, faiz getirisi 10 lira olan bir tahvil, piyasa faiz oranı % 5'e düştüğü zaman, 100 ilâ 200 lira arasında satılabilir. Çünkü piyasa faiz oranı % 5 olduğu halde, tahvil % 10

(21) İzhan Uluatam, «Makro İktisat» A. Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayını No: 363, s. 221, Ankara — 1973

(22) Barre, Op. cit. s. 322.

faiz getirmektedir. Bu durumda senedin değeri = $D = \frac{10}{0.05} = 200$ liradır.

Buna karşılık piyasa faiz haddi % 15'e yükseldiği zaman, aynı tahvil 100 liranın altında işlem görür. Çünkü bu 100 liralık tahvilin getirdiği 10 lira, piyasa faiz oranına göre, 66,6 liranın faizidir.

Şu halde piyasa faiz haddi yükseldiği zaman tahvil alıp düştüğü zaman satmak kârlı bir iştir. Yapılan da işte budur. Spekülasyon sebebiyle tutulan para miktarı, câri faiz haddi düştüğü zaman artar, yükseldiği zaman ise tabii ki düşer.

«Faiz haddinin, ilerde artık üstüne çıkamayacağı herkesce kabul edilen bir seviyeye kadar yükselmesi halinde spekülasyon sebebiyle para talebi sifıra inmiş olacaktır (23).

Buna karşılık, faiz haddinin daha aşağı inemeyeceği pozitif değerli bir sınır vardır. Bu sınırdan sonra, bir ekonomide para arzı ne kadar artırılırsa artırılın, faiz haddini daha aşağı indirmek mümkün değildir. Keynes bu duruma «likidite tuzağı» demektedir. «likidite tuzağı, para bolluğuna rağmen piyasanın felce uğradığı bir durumdur» (24). Başka bir ifadeyle, «para arzının genişlemesiyle alım ve satımların canlanacağı yerde bir ölü noktaya gelmesine, likidite tuzağı denilmektedir» (25).

Netice olarak, diyebiliriz ki, Keynes'e göre spekülasyon sebebiyle para talebi faiz haddinin azalan bir fonksiyonudur. Faiz haddine (i) dersek spekülasyon sebebiyle para talebini (Ls), şu şekilde formüle edebiliriz: $Ls = f(i)$.

İşlem sebebiyle para talebini (Lt), millî gelir düzeyi (Y) ile genel fiyat seviyesinin (P) bir fonksiyonu olarak,

$$Lt = f(Y, P)$$

şeklinde yazmıştık. Gelirler, fiyatlar ve faiz oranı dışında para talebini etkileyen diğer faktörlere de (U) diyelim. Bu durumda toplam para talebini (L) bulmak için, para talebiyle ilgili tüm fonksiyonları birleştirmek lâzım (yani işlem sebebiyle para talebi fonksiyonu ile

(23) Uluatam, op. cit. s. 226.

(24) Ergin, «Para Politikası», s. 141.

(25) Ibid, s. 141.

sekülasyon sebebiyle ve diğer sebeplerle para talebi fonksiyonlarını toplamak gerek). O halde bir ekonomideki toplam para talebini şu şekilde yazabiliriz :

$$L = f (Y, P, i, U)$$

E) PARA PİYASASINDA DENGE

Bir ekonomide, belli bir anda, arz edilen para miktarı (stoku) ile talep edilen para miktarının eşit olması haline para dengesi denir. Bu durumda, para arzına (M), para talebine (L) dersek, (M = L) dir.

Keynesyen teoriye göre para talebini, «işlem sebebiyle para talebi (ki ihtiyat sebebiyle para talebini de kapsar) ve spekülasyon sebebiyle para talebi olmak üzere iki başlık altında toplamak mümkündür. Kısaca ifade etmek gerekirse, mezkûr teoride, işlem sebebiyle para talebi, direkt olarak, gelir seviyesinin artan bir fonksiyonu, spekülasyon sebebiyle para talebi ise faiz haddinin azalan bir fonksiyonudur. Bu ifadelerimize uygun olarak şu eşitlikleri yazabiliriz :

$$\text{İşlem sebebiyle para talebi: } L_t = f (Y)$$

$$\text{Spekülasyon sebebiyle para talebi: } L_s = f (i).$$

$$\text{Denge şartı: } M = L = L_t + L_s$$

Fakat bazan, para piyasasındaki bu denge bozulur. Meselâ para arzı para talebini aşar (M > L), veya tam aksine, para talebi para arzını aşar (M < L).

— Acaba, para arzının fazla yahut az olması ne gibi problemler doğurur?

— Sorunun cevabı müteakip fasılda incelenecektir.

F) PARA MİKTARI VE FİYATLAR

«Para teorisine ait ilk formülasyonlar iktisat biliminin tâ doğuş yıllarına kadar iner» (26). Yani para teorisi de iktisat teorisi kadar

(26) Marchal, op. cit. s. V.

eskidir. «Fakat, ekonomideki toplam para miktarı ile fiyatlar arasındaki bilimsel ve sistemli açıklama şekilleri, özellikle 16. asırdan itibaren» başlar (27). Sözkonusu açıklamalar, genel olarak, bir ekonomideki para miktarı ile fiyatlar arasında bir ilişki kurduğu için «para-miktar teorisi» adını almıştır.

Miktar teorisinin en genel anlatım şekli

$$M \cdot V = P \cdot Q$$

denklemleri ile ifade edilir (28).

M : Piyasadaki toplam para miktarı.

P : Genel fiyat seviyesi.

Q : Piyasadaki mal ve hizmet miktarı.

V : Paranın dolaşım hızı.

O halde eşitliğin sol tarafı ekonomideki toplam para arzını sağ tarafı ise para talebini ifade etmektedir. Fakat bu formül, Klâsik iktisatçıların görüşünü açıklayan çok önemli bir araçtır. Şöyleki, Klâsik iktisatçılara göre paranın dolaşım hızı,

— halkın para kullanma alışkanlığına ve,

— toplumun iktisadî ve malî yönden teşkilatlanmasına bağlıdır, dolayısıyla kısa dönemde sabittir. Ekonomi sürekli olarak tam istihdam halinde olduğu için toplam üretim miktarı da sabit olacaktır (29). O halde geriye, değişken faktörler olarak, yalnız para miktarı ile ortalama fiyatlar kalmaktadır. Yukarıdaki formülden hareketle genel fiyat seviyesini, ve aynı şey demek olan paranın satın alma gücünü (değerini) şu şekilde yazabiliriz :

$$P = \frac{M \cdot V}{Q}$$

Klâsikler için, (Q) ile (V) kısa devrede sabit olduğuna göre para arzındaki bir artış, ortalama fiyatları yani genel fiyat seviyesini yük-

(27) Çivi, op. cit. s. 54.

(28) Çivi, ibid, s. 54.

(29) Halil Seyidoğlu, «Uluslararası İktisat», 2. b. s. 202, Turhan Kitapevi Yayınları, No: 4 Ankara — 1978.

seltir. Bu sebeptendir ki «Hazine lehine yapılan para emisyonu halkın gelir kaynaklarını kemiren zalim ve görünmez bir vergi gibidir. Eğer tüketicilerin emrindeki mal ve hizmet miktarı sabitken, dolaşımdaki para miktarı bir misli artarsa fiatlar da bir misli artar. Yani (ücretliler ve rantiyerler gibi) sabit gelirli kimselerle servetini para olarak biriktiren kimseler tam % 50 nisbetinde vergilendirilmiş gibi sermaye ve kaynaklarının yarıyarıya azaldığını göreceklerdir. Buna karşılık servetleri reel mallardan oluşan ve gelirleri hayat pahalılığına göre değişen (sanayici, tüccar ve çiftçi gibi) kimseler hiçbir fedakârlıkta bulunmayacaklardır (30). Demek oluyor ki Klâsik iktisatçılara göre para miktarındaki bir artış bazı sosyal sınıfları diğer sosyal sınıflar lehine (özellikle de fakir kimseleri zenginler lehine) cezalandırır, zira para miktarındaki artışlar hiçbir «şahsileştirme»yi kabul etmezler, bu yüzden de son derece adâletsizdirler (31).

Tabii, para arzındaki bir daralma da, tanım ve formül gereği, genel fiat seviyesini düşürür, dolayısıyla paranın değeri yani alım gücü yükselir. Çünkü, «her iktisadî mal gibi, para da bir arz ve talep konusudur» (32). Miktarı artarsa ucuzlar buna karşılık miktarı azalırsa değeri yükselir. İşte Klâsiklerin para miktarı ve genel fiyat seviyesiyle ilgili görüşleri kısaca bundan ibarettir. Tekrar mahiyetinde kaydedelim ki Klâsik iktisatçılar miktar-değer konusunda bir takım varsayımlara dayanıyorlardı. Bu varsayımlar :

— Ekonomi sürekli olarak tam istihdam dengesindedir,

— Ekonomide sadece işlem amacıyla para talep edilmektedir (yani fertler ellerinde spekülasyon amacıyla para tutmamaktadırlar).

— Paranın dolaşım hızı sabittir. (Bu yüzden paranın dolaşım hızı fiyatları etkilemez.)

Daha önce de kaydettiğimiz gibi Miktar - değer teorisi, 16. y. yılda, Avrupa'da görülen olaylar üzerine kuruldu. O devirde, Amerika'daki sömürgelerden, Avrupa'ya bol miktarda altın ve gümüş getirildi. O zamanların parası da altın ve gümüş gibi kıymetli madenlerden oluştuğu için, birçok Avrupa ülkesinde fiatlar yükseldi. Bu olay üzerine, Miktar-değer teorisi kuruldu.

(30) Maurice Duverger, «Finances Publiques, 8. b, s. 198, P. U. F. Paris — 1975.

(31) Ibid, s. 198.

(32) Barre, op. cit. s. 315.

Fakat zamanla teoride bazı değişiklikler yapıldı. Bu arada, paranın miktarı kadar dolaşım hızının da fiatlar genel seviyesini etkilediği anlaşıldı. Bunun gibi, kaydî para ve bunun dolaşım hızı hesaba katıldı. Böylece, 20. y. yılda, ilk şekline göre çok daha gelişmiş bir Miktar-değer teorisi ortaya çıktı.

Miktar teorisi, en genel ve tanınmış şekline (1867-1947 yılları arasında yaşamış olan) Amerikan iktisatçısı Irving Fisher'in açıklamaları ile ulaştı. Bunun içindir ki, fiatlarla para miktarı arasındaki ilişki, mübadele denklemi veya Fisher denklemi diye isimlendirilir (33).

Irving Fisher, ödeme araçlarının hacmi ve dolaşım hızı ile piyasa faaliyeti arasındaki bağları, 1911 yılında, şu denklemle ifade etmiştir (34) :

$$P \cdot T = M \cdot V + M' \cdot V'$$

Bu formülde,

M : piyasadaki para miktarı,

V : piyasadaki paranın dolaşım hızı,

M' : kaydî para miktarı,

V' : kaydî paranın dolaşım hızı,

T : piyasadaki ticaret hacmi.

P : piyasadaki genel fiyat seviyesi (fiatlar ortalaması).

Fisher denkleminde göre genel fiat seviyesi, ödeme araçlarının miktarı ve dolaşım hızı ile işlem hacmi arasındaki orana bağlıdır. Bir ekonomideki genel fiat seviyesine etki eden faktörleri açık olarak görmek için Fisher denklemini şu şekilde yazabiliriz :

$$P = \frac{M \cdot V + M' \cdot V'}{T}$$

Formülde de görüldüğü gibi, Fisher denkleminde göre, genel fiat seviyesi, ödeme araçları (aynî ve kaydî para miktarı) ve bunların dola-

(33) Çivi, op. cit. s. 58.

(34) Ergin, loc. cit. s. 109

şım hızı ile doğru, işlem hacmi ile ters orantılıdır. Yani bir ekonomide işlem hacmi (T) ile para miktarı (M+M') sabitken doluşım hızı (V+V') artarsa genel fiat seviyesi yükselir, işlem hacmi ile dolaşım hızı sabitken para miktarı artarsa genel fiat seviyesi gene yükselir. Buna karşılık para miktarı ve dolaşım hızı sabitken işlem hacmi (T) artarsa genel fiyat seviyesi düşer.

Yeri gelmişken burada, sık sık kullandığımız bir kavrama: paranın dolaşım hızı kavramına da değinmemiz, sanırım faydalı olacaktır.

G) PARANIN DOLAŞIM HIZI :

«Para biriminin bir yıl içinde, ortalama olarak el değıştirme sayısına paranın dolaşım (tedavül) hızı denir» (35). Bir memleketteki para hacminin satın almagücünü belirtmek bakımından paranın dolaşım hızı, bizzat para miktarı kadar önemlidir. Çünkü gerek klâsik miktar-değer-teorisinde, gerekse Fisher denkleminde gördüğümüz gibi, bir memleketteki para stokunun satın alma gücü para miktarı ile dolaşım hızının çarpımına bağlıdır. Bir çarpımda ise, çarpanlardan her biri, sonucu aynı oranda etkiler.

Paranın dolaşım hızı;

— işlem dolaşım hızı, ve,

— gelir dolaşım hızı,

olmak üzere ikiye ayrılır.

1) Paranın gelir hızı: Bilindiği gibi üretim faktörleri, genel olarak, emek, sermaye, müteşebbis ve toprak, diye dörde ayrılır. Bunlardan emek için ücret, sermaye için faiz, müteşebbis için kâr, ve nihayet toprak için rant (kira) ödenir. Bu ödemelere, gelir ödemeleri denir. Gelir ödemelerinin bir yıllık toplamı, bir ekonomide yaratılan gayrisafi millî hasılayı (G.S.M.H. = Y) verir.

İşte para biriminin, bir yıl içinde, ortalama olarak sadece gelir ödemelerinde kaç defa kullanıldığını gösteren sayıya, paranın gelir hızı denir. Paranın gelir hızı (V_g), gayrisafi hasılanın (Y), ülkedeki para hacmine (= aynı para + kaydî para) bölünmesi yoluyla bulunur :

(35) Sadun Aren, «Ekonomî Dersleri», s. 178, Gerçek Yayınevi, İstanbul — 1976.

$$V_g = \frac{Y}{M}$$

2) Paranın işlem hızı: Para biriminin bir yıl içinde ortalama olarak, gelir ödemeleri de dahil, her ne maksatla olursa olsun, kaç defa kullanıldığını gösteren sayıya, paranın işlem hızı denir. Paranın işlem hızı V_i), ülkede bir yıl içinde yapılan ödemeler toplamının (T) mevcut para stokuna bölünmesi ile bulunur :

$$V_i = \frac{T}{M}$$

Gayet tabiidir ki, paranın işlem hızı, gelir hızından kat kat büyüktür. Fakat iktisadî tahlil açısından pek anlamı yoktur. Bu yüzden iktisadî tahlillerde (fiatlar ve istihdam seviyesi ile ilgili analizlerde), paranın işlem hızı değil de, gelir hızı kullanılır.

II. — BÖLÜM

PARA SİSTEMLERİ

Bir memlekette, parayı düzenlemek maksadıyla alınan tedbirlerin tamamı, o memleketin para sistemini meydana getirir.

Bir ülkede parayı düzenlemek maksadıyla alınması gereken önemli tedbirler, dolayısıyla bir para sistemini oluşturan başlıca unsurlar şunlardır (36) :

- a) Para biriminin seçimi,
- b) Para biriminin tanımı,
- c) Para çeşitlerinin tesbiti,
- d) Para çeşitlerinden herbirinin ödeme kabiliyeti,
- e) Para çıkaracak kurumların seçimi.

Kısaca izah edelim :

(36) Köklü, op. cit., s. 76.

a) Devlet, evvelâ para birimini seçer. Meselâ ülkemizde para birimi «lira» dir. Oysa daha önceleri «kuruş» idi.

b) Sonra devlet, para birimini tanımlar. Meselâ 1916 tarihli bir kanuna göre, Osmanlı lirası, binde 916,67 ayarında 7.21657 gram altına eşitti. Yani Osmanlı lirası, belirli ayar ve ağırlıktaki altına göre tarif edilmişti. Para birimi ile tanımı, bir para sisteminin özünü teşkil eder. Çünkü «para sistemi, sistemin dayandığı esas paraya göre adlandırılır» (37). Paranın tanımlandığı maddeye «mikyas» denir. Eğer tanım, Osmanlı lirasında olduğu gibi, altın'a göre yapılmışsa, bu takdirde altın mikyasından veya altın para sisteminden bahsedilir.

c) Üçüncü olarak devlet, ülkede geçerli olacak para çeşitlerini sayar. Bugün ülkemizde, kanunun saydığı iki çeşit para var. Bunlar da, Maliye Bakanlığı tarafından çıkarılan ufak madeni para ile Merkez Bankası'nca çıkarılan kâğıt paradır. Fakat bunların yanında, iktisadî hayata geniş ölçüde girmiş olan, «kaydi» paralar da vardır.

d) Bu para çeşitlerinden Merkez Bankası'nca çıkarılan kâğıt paralar «aslî para» dir. Aslî para, sınırsız ödeme gücüne sahip olan ve başka bir para çeşidine çevrilmesi istenemiyen para demektir (38).

e) Bugün her ülkede, para çıkarma işi kanunla düzenlenir. Hangi kurum yahut kurumların para çıkarabileceği bir kanunla devlet tarafından tesbit edilir. Meselâ ülkemizde ufak para çıkarma yetkisi Maliye Bakanlığı'na, kâğıt para çıkarma yetkisi de Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası'na aittir. Kaydî paraları ise ticaret bankaları arzederler.

Yukarıda da belirttiğimiz gibi bir para sistemi, sistemin dayandığı esas paraya göre adlandırılır. Bu bakımdan tarihte birçok para sistemi görülmüştür. Fakat bu sistemlerin tamamını,

- 1) Gümüş para sistemi,
- 2) Altınpara sistemi,
- 3) Çift maden sistemi, ve
- 4) Kâğıt para sistemi

olmak üzere dört başlık altında toplayabiliriz.

(37) Zarakoğlu, op. cit, s. 10.

(38) Köklü, op. cit, s. 76.

1) Gümüş para sistemi :

Bu sistemde aslî para birimi, belli bir ağırlık ve ayardaki gümüşe göre tanımlanır. Bunun tabii bir sonucu olarak;

— Gümüş paranın ekonomideki kabul haddi; borç ödeme gücü sonsuzdur. Hiçbir alacaklı, alacağını gümüş para ile değil de, başka bir şey ile ödenmesini isteyemez, bu suçtur.

— Herkesin gümüş para bastırması serbesttir. Meselâ elinde gümüş bulunan kimseler, darphaneye başvurarak, tuğra hakkını ödemek şartıyla, bu madenden istedikleri (yahut imkanlarının elverdiği) kadar para kestirebilirler.

— Gümüşün ithal ve ihracı serbestti.

2) Altın para sistemi :

Altın para sisteminde para birimi, belli bir ağırlık ve ayardaki altına göre tanımlanır. Sistemin başlıca özellikleri şunlardır (39) :

— Altın aslî, gümüş ise talî (ufaklık) paradır.

— Elinde altın bulunan herkes, darphaneye giderek, tuğra hakkını ödemek şartıyla, imkanları elverdiği ölçüde kendi nam ve hesabına para bastırabilir. Yine aynı şekilde elindeki altın sikkeleri altın külçeye çevirebilir.

— Altın sikke ve külçelerin kabul haddi (borç ödeme gücü) sınırsızdır.

— Altın'ın ithal ve ihracı serbestdir.

3) Çift maden sistemi :

Çift maden sisteminde, altın ve gümüş paralar yanyana dolaşırlar. Bunların her ikisi de aslî paradır. Her iki maden de serbestce darp edilebilir. Fakat iki maden arasında, meselâ 1 kilo altın = 15 kilo gümüş gibi, kanunla belirtilmiş bir değişim oranı vardır. Ama bu oran yüzünden, çift maden sistemi bir takım güçlükler arzemiştir. O halde sözkonusu güçlüklerle ilgili olarak, şu üç konuya: total çift maden sistemi ve Grecham kanunu ile Lâtin Para Birliği'ne değinmek faydalı olacaktır.

(39) ÇIVI, op. cit, s. 25.

a) Topal çift maden sistemi: Bu, çift maden sisteminin aksayan bir şeklidir. Madenlerden birinin üretiminde görülen nisbî artış o madenin değerini diğerine oranla düşürür. Bu durumda devlet, değeri düşmekte olan madenin para olarak serbest basımını yasaklar. Böylece sistemin bir ayağı sakatlanmış ve topal çift maden sistemi doğmuş olur. Topal çift maden sisteminde, değerli madenin darp serbestisi bulunduğu halde, değeri düşmekte olan madenin darp serbestisi yoktur, bu madeni para basma hakkı sadece devlete aittir.

b) Gresham kanunu: Yukarıda belirttiğimiz gibi çift maden sisteminde altın ile gümüşün değişim oranı kanunla tesbit edilir. Fakat bu yasal oran, uygulamada — psikolojik sebeplerle veya madenlerden birinin arzında görülen nisbî artıştan dolayı — bozulabilir. İşte böyle durumlarda Gresham kanunu kendisini gösterir. Bu kanuna göre «kötü para iyi parayı kovar» (40). Daha açık bir deyişle, bir ülkede, ödeme aracı olarak yanyana iki para kullanıldığı zaman, iyi para dolaşımdan çekilir. Çünkü halk eline geçen iyi paraları biriktirerek, kötü paraları harcar. (Yani iyi para saklanır, meselâ eritilerek külçe haline getirilir veya dış ülkelere gönderilir. Bununla dış ülkelerde ödeme ve bilhassa spekülasyon yapılır. Çünkü kârlı bir iş.)

c) Lâtin Para Birliği: 1847 yılında Kaliforniya'da, 1851 yılında da Avustralya'da bol miktarda altın bulundu. Tabii bu altınlar işlenerek piyasaya sürüldü. Böylece gümüşe oranla, altın değerinde önemli düşüşler oldu (41). Bu durum, çift maden sistemini uygulamakta olan ülkeleri, bilhassa ihracat açısından rahatsız ediyordu. Bunun üzerine, şimdiki Ortak Pazar'ı kuran ülkelere dördü: Fransa, İtalya, Belçika ve İsviçre bir araya gelerek, 23 Aralık 1865'de, Lâtin Para Birliği'ni kurdular. Birliğe, 1868'de Yunanistan da katıldı (42).

Lâtin Para Birliği'ni kuran ülkeler, gümüş sikkelerin ayarını 0.900'den 0.835'e düşürmüşler ve küçük gümüş paralara bir kabul haddi koymuşlardır (43).

Fakat 1867'den itibaren yukarıdakinin tam aksı bir durum ortaya çıktı: A.B.D.'nde gümüş üretiminin artması, bu madenin değerini bir-

(40) Barre, op. cit, s. 339.

(41) Ibid, s. 339.

(42) Ibid, s. 339.

(43) Ergin, «Para Politikası» s. 66.

çok ülkede, hem de önemli ölçüde düşürdü. Bunun üzerine, Lâtin Para Birliğine üye ülkeler, 5 Kasım 1878'de yaptıkları yeni bir anlaşmayla, gümüşten serbest para basımını kesin olarak yasakladılar. Böylece topal çift maden sistemine geçildi.

Lâtin Para Birliği, Çift maden sistemini ayakta tutmak için kurulmuştu, fakat başarılı olamadı. Zaten 1. Dünya Savaşı ile oda çan verip gitti.

4) Kâğıt para sistemi

Kâğıt para sistemi, bir ekonomide ödeme aracı olarak, altın yahut gümüş sikkeler yerine, kâğıt paraların kullanıldığı bir sistemdir. İkiye ayrılır (44) :

a) Karşılıklı kâğıt para sistemi :

Bu sistem, altın yahut gümüş karşılıklı sertifikalarla banknotların yanyana kullanıldığı karma bir sistemdir. Söz konusu sistemde kâğıt paralar temsilî belge durumundadır: emisyon kurumuna arz edildikleri zaman, derhal madene (altın yahut gümüşe) çevrilebilir.

b) Karşılıksız kâğıt para sistemi :

Bu sistem, yetkili kurum tarafından, belirli şekiller altında çıkarılmış bir kısım kâğıtların, hiçbir madene dayanmaksızın, piyasada para olarak kullanıldığı bir sistemdir. Günümüzde geçerli olan para sistemi budur. Bu sistemde aslî para, kâğıt paradır. İçbir kimse, emisyon kurumuna giderek, elindeki paraların altın yahut gümüş gibi kıymetli bir maden ile değiştirilmesini isteyemez. Çünkü kâğıt para,

- karşılıksızdır,
- devlet parasıdır,
- aslî paradır ve
- kabul haddi sınırsızdır, yani borç ödemelerinde sınırsız olarak kullanılır.

(44): Cıvî op., cft, s. 28.

BİBLİYOGRAFYA

I. — TÜRKÇE ▲

- (1) Aren, Sadun, «Ekonomi Dersleri» Gerçek Yayınevi, İstanbul — 1976.
- (2) —————, «İstihdam, Para ve İktisadi Politikasi», 5. b Bilgi Yayınevi, Ankara — 1975.
- (3) —————, «100 Soruda Ekonomi El Kitabı», 4. b, Gerçek Yayınevi, İstanbul — 1975.
- (4) Çivi, Halil, «Para ve Banka (Ders Notları)», 2. b, İşletme Fakültesi Enstitüsü Yayını, Erzurum — 1979.
- (5) Ergin, Feridun (ve d.), «Ak İktisat Ansiklopedisi» Ak Yayınları, İstanbul — 1973.
- (6) Ergin, Feridun, «Para Politikası», İst. Üniversitesi Yayınlarından, No: 2025, İstanbul — 1975.
- (7) Hiç, Mükerrerem, «Para Teorisi», İstanbul Üniversitesi Yayınlarından, No : 1854, İstanbul — 1973.
- (8) Keynes, J. M., «İstihdam, Faiz ve Para Genel Teorisi», Çev: A. Baltacıgil, Yenilik Basımevi, İstanbul — 1969.
- (9) Köklü, Aziz, «İktisat Dersleri Notları: Para ve Kredi», Ankara — 1973.
- (10) Seyidoğlu, Halil, «Uluslararası İktisat», 2. b, Turhan Kitapevi Yayınları, No: 4 Ankara — 1978.
- (11) Uluatam, Özhan, «Makro İktisat», S. B. F. Yayınları, No: 363, Ankara — 1973.
- (12) Üstünel, Besim, «Ekonominin Temelleri», 2. b, Doğan Yayınevi, Ankara — 1972.
- (13) —————, «Makro Ekonomi», 3. b, Doğan Yayınevi Ankara, 1975.

II. — FRANSIZCA :

- (1) Barre, Raymond, «Economie Politique», 2. C, 4. b, P. U. F., Paris — 1965.
- (2) Baudin, Louis, «Manuel d' Economie Politique», 1. C, Librairie Generale de Droit et de Jurisprudence, Paris — 1953.
- (3) Duverger, Maurice, «Finances Publiques», 8. b, P. U. F. Paris, 1975.
- (4) Marchal, Jean ve Lecaillon, Jacques, «Les Flux Monetaires» éditions cujas, Fransa — 1967.